

Валентина Лисенко
Запорізький державний медичний університет

СИНОНІМНІ ПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ АНАТОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Лисенко В., 2008

У статті проаналізовано найуживаніші прикметникові синонімні терміни, що застосовуються в науковій та навчально-методичній літературі з різних медичних спеціальностей. Встановлено сполучуваність цих термінів, виявлено ознаки семантичної диференціації. Підкреслено важливість процесу нормування термінології медичних наук.

The most wide-spread synonymic adjectives terms that found their place in practical usage in scientific and teaching methods literature in different medical specialties are analyzed in the article. Compatibility of these terms is established. The features of semantic differentiation are revealed. The importance of the normalization of the medical scientific terminology is underlined.

Для сучасної української анатомічної термінології характерні лексико-семантичні відношення, які є в будь-якій терміносистемі.

Синонімія та антонімія належать до парадигматичних відношень у лексико-семантичній системі мови.

Терміни є складниками лексичної системи мови, а тому для них характерні ті самі семантичні процеси, що відбуваються й у загальнонавчальній лексиці.

Однією з найважливіших диференційних ознак терміна є тенденція до однозначності в межах певного термінологічного поля [2, с. 508] і властивість характеризувати термінологічну одиницю конкретної галузі знань в аспекті рівності «знак-означуване». Цієї думки дотримувалися мовознавці О. О. Реформатський [9, с. 110] та Т. І. Панько [8, с. 147].

Ідеальний термін має бути однозначним і не мати синонімів. Але позбутися цілком неоднозначності в термінології неможливо, адже лексичний склад мови постійно розвивається. Це природний і закономірний процес вияву законів розвитку літературної мови.

Синонімія в термінології існує, незважаючи на вимоги до терміна, які обстоюють майже всі мовознавці

Синонімію в терміносистемі техніки відстоював Д. С. Лотте, вказуючи на її необхідність, особливо відзначаючи їх функціонування в наукових текстах [7, с. 22]. У своїх наукових працях він поділяє синоніми на абсолютні та відносні. Тематичні групи об'єднують слова спільної тематичної і предметної співвіднесеності. Різні слова, особливо слова тієї самої лексико-семантичної групи, починають у мові вживати синонімічно. Отже, «синонімія – це синонімічне зближення слів тієї самої лексико-семантичної або тематичної групи, причому нерідко синонімічно зближується не слово, а його контексне значення, його індивідуальне переносне вживання» [4, с. 208].

Лінгвісти, як правило, дотримуються одного із двох, прямо протилежних поглядів на синонімію – або під синонімами розуміють слова, що називають той самий предмет і виражають різні поняття про цей предмет, або під синонімами розуміють слова, що виражають те саме поняття або різні відтінки «того самого поняття». Очевидно, і в першому й у другому випадку не роблять

усіх необхідних висновків із будови слова, із того, що воно містить відношення і до предмета, і до поняття [11, с. 30]. Отже, автор розрізняє два види синонімів: а) синонімія за денотатом, коли «у таких слів збігається предмет позначення, а не поняття;» б) синонімію за сигніфікатом, коли слова виражають те саме поняття (або, «відтінки» того самого поняття), але називають два різних предмети; у таких слів збігається поняття, але різний предмет позначення [11, с. 31].

У чистому вигляді ці два типи синонімів трапляються рідко, а тому чи доцільно говорити про перевагу того чи того фактора синонімізації. У практичній роботі варто дотримуватися такого визначення синонімів: «Синоніми – це слова, що вживають для позначення того самого поняття, а розрізняються вони тією чи тією ознакою в межах цього поняття» [ССРЯ, с. 8–14]. Тобто автори схильні до визначення синонімів за сигніфікативними властивостями лексичних значень, вважаючи цю групу найочевиднішою і типовою. Такі синоніми нерідко називають різні предмети, виражаючи одне поняття «про ці різні предмети» [11, с. 32–34].

В. П. Даниленко вважає, що найбільшу кількість синонімів спостерігають на початковому етапі становлення або в період бурхливого розроблення чи внормування терміносистеми [3, с. 73]. Терміни, які виражають певне поняття, не характеризують його по-різному, а є дублетними найменуваннями, які увійшли до терміносистеми внаслідок мовних контактів і різноспрямованих тенденцій у процесі її формування [3, с. 53]. Цієї ж думки дотримується й А. В. Крижанівська, стверджуючи, що синоніми з'являються на ранніх етапах формування термінологічних систем [5, с. 15].

Л. О. Симоненко вважає, що синонімія спостерігається в термінологічних системах на будь-якому з етапів її розвитку [10, с. 149].

Необхідність та актуальність дослідження синонімів на сьогодні є безперечним фактом, воно зумовлено необхідністю вивчення, унормування, вдосконалення лексико-семантичного аспекту малодослідженого прошарку української анатомічної термінології. Сучасні медичні термінологічні словники укладають без участі філологів і вибір можливого варіанта із синонімічного ряду або лексико-семантичного поля – справа уподобань автора. «Терміни визначають як номінанти системи понять (реалій) науки, техніки, офіційної мови та їх відображення у виробництві, суспільному житті чи їх окремих сферах; причому кожний термін у кожній конкретній галузі має суспільно усвідомлене значення» [5, с. 15]. Термін має бути правильним, точним, доцільним у науковій доповіді чи статті, лекції, занятті, дисертаційному дослідженні.

Загальноприйнятою в сучасній лінгвістиці є дефініція: «Синоніми – це слова, нетотожними семантичними ознаками яких є тільки ті, які можуть стійко нейтралізуватися у визначених позиціях» [12, с. 141].

Проблеми дослідження синонімів у сучасній лінгвістичній літературі не мають єдиного загальноприйнятого розуміння і визначення цього явища, бо синонімами вважають слова, що мають тотожне значення, і слова, що мають близьке значення. Усе ж основними критеріями виділення синонімів треба вважати тотожність чи близькість семного складу, здатність чи нездатність до взаємозамінності в певних контекстах. Ідеальні синоніми мають ідентичний семний склад та цілком взаємозамінні в контексті. По суті «цієї умови не задовольняє жодна пара слів, які зараховують до розряду синонімів» [1, с. 219]: або є відмінність у значеннях слів, або вони не взаємозамінні в контексті.

У сучасній лінгвістиці виділяють три основні підходи до вивчення явища синонімів: а) денотативний (О. Реформатський, М. Комлев) б) сигніфікативний (Р. Будагов, Д. Новиков), в) структурний (Л. Булаховський, Ю. Апресян).

Очевидним є комплексне використання цих підходів, але перевагу вчені віддають першим двом.

Мета статті – встановити сполучуваність латинських синонімічних прикметників, що в перекладі на українську мову мають один еквівалент, виявити ознаки диференціації всередині спільного семантичного гнізда, що має певне змістове навантаження.

Кожний обраний термін має якнайточніше, якнайповніше охарактеризувати позначуване поняття, тому що, крім номінативної функції, він виконує ще й дефінітивну. «В основі номінації, як

правило, лежить певна ознака (оскільки весь зміст поняття у плані вираження репрезентувати неможливо), яка і визначає внутрішню форму слова. З наявних синонімів відбирають той, що має найінформативнішу внутрішню форму» [10, с. 33].

Особливості вияву синонімічних відношень у галузі анатомії людини пов'язано із своєрідністю формування цієї галузі знань, а також структурою її категорійно-поняттєвого апарату.

Джерельною базою дослідження послужили дані словників [Нечай, Нетлюх] та найновіших посібників, монографій, підручників, довідників, статей, лекцій, дисертацій фахівців-практиків, що послуговуються національною анатомічною термінологією.

Ми провели семантичну диференціацію найвживаніших у медичній практиці латинських прикметників, яких об'єднує один український відповідник. За ступенем тотожності семного складу ми виділили: а) повні, абсолютні синоніми та б) часткові (квазісиноніми), бо квазі з лат. *quasi* «нібито», «несправжній», «уявний» [СТСУМ, с.330]. Аналіз синонімічних прикметників дає змогу поділити їх на три основні групи: 1) повні синоніми; 2) прикметники, що позначають те саме поняття, але мають різну сполучуваність; 3) прикметники, що мають різне значення у латинській мові, але збігаються із одним українським відповідником. Досліджувані синоніми за структурою – словосполуки. Суть явища синонімії відображає, що поділ синонімів на дублети (повні і часткові) є основним. За своїм семантичним складом повні синоніми (дублети абсолютні) відзначаються тим, що вони цілком тотожні [6, с. 103–107].

1. Абсолютні синоніми (повні, дублети) – до них можна віднести такі: *felleus/biliaris жовчевий*. У словнику [УЛАС, с. 88] ми знаходимо відповідно: *vesica biliaris [FELLEA]* – *жовчевий міхур*, тобто у практичному використанні закріпилося це синонімічне значення. Словник [ЛУМС, с. 108] подає синоніми *жовчевий, жовчовий, жовчний, жовчевивідний, жовчовідвідний, біліарний*.

Слово *жовч* має таке значення в українській мові: «гірка жовто-зелена утворена в печінці рідина, необхідна для засвоєння жирів і посилення функцій кишок» [СУМ, т. 2, с. 542]. *Жовчний* – прикметник до слова *жовч*. Квасоллю рекомендують як дієтичну страву у клінічному лікуванні хвороб печінки і жовчного міхура (Зерн. боб. культ., 1956, с. 121). Другим соком, що надходить у дванадцятипалу кишку, є жовч, яка утворюється в печінці (Анат.і фізіолог. люд. 1957, с. 107). Рос. мовою *желчь* – жовч, *желчный* – жовчний [РУУРС, с.59]; *жовчний* син. *біліарний, жовчевий* – *felleus, fellis жовч*. *Biliaris* стос. до жовчі, який містить жовч [УЛАМТС, т. 1., с. 481]. Отже, ці синоніми можна визнати повними (абсолютними).

Наступну пару дібрано для аналізу *peroneus/fibularis малогомілковий*. Словник [ЛУМС, с. 180] подає відповідно *fibularis/peroneus* – *голінковий, малогомілковий, фібулярний*. У Словнику [УЛАС, с. 19] ми бачимо відповідно *margo lateralis [fibularis], pedis бічний [малогомілковий] край стопи*. Слово *гомілка* – син. *голінка* – *crus, scuris* – *частина ноги від коліна до стопи* [УЛАМТС, Т. 1, с. 321]; рос. *малоберцовый* відповідає *малий гомілковий* [РУМС, с.48]. Українське слово *гомілка* – *частина ноги від коліна до ступні*. Висота сидіння над підлогою дорівнює довжині гомілки учня до підколінної западини [Шк. гігієна, 1954, с. 230].

Словник [СУМ, т. 2, с. 121] уміщує *гомілковий*. Прикметник до *гомілка*. Осколок бомби перебив обидві гомілкові кістки правої ноги і сам глибоко засів у м'язах (Кучер, Голод, 1961, с. 117). У термінології медичних наук і в загальнолітературній мові *гомілковий* відоме як прикметник, утворений від іменника *гомілка*. Отже, *малогомілковий [малоголінковий]* – це повні синоніми. Їх можна назвати дублетами.

Гнізда абсолютних синонімів виникають при заміні у термінології анатомії одного слова іншим, коли старе слово вже відходить з ужитку, але ще використовується в науковій літературі, а нове слово також поступово входить до обігу.

2. До другої групи аналізованих прикметників ми віднесли ті, що мають одне значення (позначають те саме поняття), але мають різну сполучуваність. Як показала практика терміновживання, наявність таких синонімів пояснюється історично, і пов'язано це з походженням того чи того терміна. До прикметників, що утворюють гніздо такого типу, можна віднести *hyodeus/hypoglossus/*

sublingualis під'язиковий. У Словнику [УЛАС, с. 74] подано відповідно *curuncula sublingualis* під'язикове місце (*сосочок, пупочка*). *Plica sublingualis* під'язикова складка. Словник [ЛУМС, с. 204] вміщує *hyoides; hyoideus* [від гр. *hyorides*] – схожий на гр. літеру «С»/іпсилон/) язильковий, під'язиковий, гіоїдний.

Hyoidene, hypoglossus, hypoglossicus, hypoglossalis, sublingualis – під'язиковий.

В [УЛАМТС, т.2, с.264] зафіксовано *під'язиковий* – *sublingualis* [sub- + lingua язик]; *hypoglossus; hyoideus* – який міститься під язиком. Прикметник *hypoglossus* стосується під'язикового нерва (*nervus hypoglossus*), що іннервує м'язи язика. Прикметник «*sublingualis*» стосується анатомічних утворень, що містяться в м'язках тканинах під язиком. *Fovea sublingualis* під'язикова ямка [УЛАС, с. 33]. Це також *glandula sublingualis* під'язикова залоза, *ductus splingualis mayor* велика під'язикова протока, *linea mylohyoidea* щелепно-під'язикова лінія [УЛАС, с. 33], *sulcus mylohyoideus* щелепно-під'язикова борозна [УЛАС, с. 33]; *A. sublingualis* під'язикова артерія [УЛАС, с. 114]; *Ramus suprahyoideus* надпід'язикова гілка; [УЛАС, с. 114]; *os hyoideum* під'язикова кістка; *Corpus ossis hyoidei* тіло під'язикової кістки [УЛАС, с. 33].

Nervus hypoglossus – під'язиковий нерв – XII пара черепних нервів; руховий Н. іннервує м'язи язика [УЛАМТС, т. 2., с. 159]. Є також *nervus sublingualis* під'язиковий нерв – гілка від трійчастого нерва, що іннервує слизову оболонку дна рота (ротової порожнини). Прикметник *hyoideus* стосується під'язичної кістки, яка названа так завдяки схожості її тіла до рила свині (грец. *hys* – «свиня»). Отже, латинський прикметник з одним значенням набуває різної сполучуваності в назвах різних анатомічних утворень. Це яскраво засвідчили наведені конкретні сполучення в анатомічній термінології сучасної української мови.

3. До третьої групи ми віднесли латинські прикметники, що мають різне значення, але збігаються із одним українським відповідником. Ця відібрана нами група для аналізу виявилася найчисленнішою і утворює кілька підгруп, всередині яких відмінності мають словотворчий характер.

Прикметникові гнізда, що складаються із прикметників похідних від одного кореня, але з різними суфіксами – *osus/-alis* за такою моделлю утворені пари *arteriosus/arterialis* артеріальний.

У словнику [ЛУМС, с. 92] уміщено *arterio/arteri* – (від *arteria* – б'ючка, б'ючожила, – червоножило, – артеріо, – артері. У російській мові відповідно: артерія – червоножило, б'ючка, артерія [РУМС, с. 6]. До цих прикметників можна запропонувати такі дефініції. *Arteriosus* – той, що утримує артеріальну кров (такими будуть *conus arteriosus* артеріальний конус, *ductus arteriosus* артеріальна протока (що функціює до народження). У Словнику [УЛАС, с. 112] уміщено відповідно: *Ligamentum arteriosum* артеріальна зв'язка (*Puctus arteriosus*) – артеріальна протока (Боталла). *Arterialis* – той, що стосується артерії (*Sulci arteriales* артеріальні борозни). У [УЛАМТС, т. 1, с. 131] зафіксовано артерія – *arteria* – кровоносна судина, якою кров рухається від серця до органів; розрізняють артерії еластичного, м'язового, змішаного типів, відповідно у [ЛРС, с. 789] уміщено (*truncus arterialis* – артеріальний стовбур).

У сучасній українській мові, як подає [СУМ, т. 1, с. 62], є слово *артеріальний*. Прикметник до артерія, який міститься в артеріях. Кров, насичена киснем, має яскраво-червоне забарвлення і називається артеріальною [Метод. викл. анат., 1955, с. 89]. Тобто питомий відповідник *артеріальний* знаходимо в наведеному прикладі й у загальнонавчаваній лексиці української мови.

Отже, у наведених синонімічних рядах натрапляємо на синоніми, що функціювали в термінології 20-х років. З певних причин вони вийшли з активного вжитку. Синонімія такого типу у мові сучасної науки має непостійний характер: один із відповідників має втратити свою актуальність, а саме який – час покаже. Уживання прикметникових синонімів одного семантичного гнізда цілком виправдано в анатомії людини.

Проаналізований матеріал Словників [Нетлюх та Нечай] засвідчує, що латинські прикметники, об'єднані одним українським еквівалентом, мають ознаки диференціації всередині значеннєвого

гнізда. Наведені приклади доводять, що така сполучуваність у більшості випадків несе значеннєво-розрізнявальне навантаження.

Перспективними напрямками подальших досліджень є: 1) продовження аналізу синонімічних прикметників; 2) комплексний аналіз термосистеми анатомії та укладення глосарію термінології нормальної анатомії людини.

РУУРС – Ганич Д. І., Олійник І. С. Російсько-український, українсько-російський словник. 7-е вид., доп. і перероб. – К.: А.С.К., 1996. – 560 с.; ЛРС – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь: 50000 слов, 3-е изд., испр., – М.: Русский язык, 1986. – 840 с.; РУМС – Мусій О., Нечай С., Соколюк О., Гаврилюк С. Російсько-український медичний словник: 7000 слів. – Умань: УАФ «Відродження», 1992. – 124 с.; УЛАС – Нетлюх М. А. Українсько-латинський анатомічний словник. – вид. 2-е, випр. – Львів: Стрім, – 2000. – 216 с.; ЛУМС – Нечай С. В. Латинсько-український медичний словник. – К.: УЛТК. Фонд ТТ, 2002. – 384 с.; ССРЯ – Словарь синонимов русского языка. – Л.: Наука, т. 1, 1970; т. 2, 1971 (подробнее см.: А. П. Евгеньева). «Введение» т. 1. словаря, – С. 8–14; СУМ – Словник української мови в 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970–1980.; СТСУМ – Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х.: Школа, 2007. – 832 с.; УЛАМТС – Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: У 2-х тт. – Львів, 1995. – т. 1. – 652 с.; т. 2. – 786 с.

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М., 1995. – Т. 1. – 219 с. 2. Васильева Н. В. Термин // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. – М., 1990. – С. 508, 509. 3. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – 243 с. 4. Кодухов В. И. Введение в языкознание: Учебник для студен. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с. 5. Крижанівська А., Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології – К., 1987. – 162 с. 6. Лейчик В. М. Термины-синонимы, эквиваленты, варианты // Актуальные проблемы лексикологического словообразования. Вып.2. – Новосибирск, 1973. – С.103–107. 7. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – М., 1961. – 158 с. 8. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с. 9. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с. 10. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. – К., 1991. – 149 с. 11. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с. 12. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964. – С. 141.